

Standa E. Wedding Eve / Everett Standa // An Anthology of East African Poetry / Editor A. D. Amateshe. – Essex : Longman Group UK Limited, 2003. – P. 47-48.

Standard (Kenya). – Newspaper (print and online editions). – <http://www.nation.co.ke>

УДК 81-26

Жовта Н.М.

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

Анотація. У статті аналізуються проблеми розрізнення мовної ідентифікації тексту казки як лінгвістичного факту та етнолінгвістичних витоків сюжету казки.

Ключові слова: казка, українська мова, мова фольклору.

Інформація про автора: Жовта Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства; факультет української філології; Уманський національний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Zhovta N.M.

INTERDISCIPLINARY DIMENSIONS OF THE UKRAINIAN FAIRY TALE LANGUAGE STUDIES

Abstract. The article discusses the problem of discerning the linguistic nature of the fairy tale text as language artifact and ethnolinguistic origins of the fairy tale plot. S.K. Rosovetskyi claims that the fairy tale text has implicit meaning that should be decoded by the audience, both by ordinary reader and the scientist. The one of the most problematic issue about the Ukrainian fairy tales is the origin of the texts themselves and the plots embodied by them. Ukrainian fairy tales share many common motives with the fairy tales of the other Indo-European people. Still, Indo-European fairy tales have many in common with Georgian ones. Thus, after copious comparison of the Slavic and Georgian fairy tales' plots, the author concluded that the linguistic classification of the fairy tale text has nothing to do with its origin and ethnolinguistic roots: the plots are common to peoples notwithstanding their linguistic or genetic kinship.

Key words: fairy tale, Ukrainian language, the language of folklore.

Information about author: Zhovta Natalia Mykhailivna – PhD, associate professor of department of practical linguistics; faculty of Ukrainian philology; Uman national Pavlo Tychyna pedagogical university.

Жовта Н.М.

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ЯЗЫКА УКРАИНСКОЙ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы идентификации языковой принадлежности текста сказки как языкового факта и этнолингвистических истоков сюжета сказки.

Ключевые слова: сказка, украинский язык, язык фольклора.

Информация об авторе: кандидат филологических наук, доцент кафедры практического языкознания; факультет украинской филологии; Уманский национальный педагогический университет имени Павла Тичины.

Актуальність статті впливає з того, що з-поміж усіх жанрів фольклорної оповіді саме в мові чарівної казки найяскравіше втілилися ознаки поступової інтелектуалізації мови – адже саме в чарівній казці відбувалося абстрагування від соціально-побутової конкретики, розширення меж виражальних можливостей. Названі процеси заслуговують на якнайповніше дослідження в контексті новітніх теорій інтелектуалізації мови [8].

Мета статті – показати відношення між мовними особливостями казки та її етнокультурною приналежністю, з'ясувати кореляцію між ними.

Вивченість питання. Проблему зв'язків мовного втілення казкового сюжету та його генетичного походження саме як оповіді розглядали Л.Г. Бараг, Н.М. Ведерникова, С.К. Росовецький, Т.Д. Курдованідзе, Н. Рошияну, І.П. Смірнов, А.Т. Хроленко [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Головним джерелом відомостей про персонажів давньоруської язичницької міфології виступають їхні **імена**. Адже кількість і текстових, і фольклорних відомостей про Перуна, Дажбога, Хорса, Мокошу мінімальна, а про Сварога чи Симаргла вони майже зовсім відсутні (сучасний стан інформації

висвітлений у відповідних статтях енциклопедії "Мифы народов мира", у сучасній українській лінгвістиці – в публікаціях М.І. Зубова). В.В. Іванов, В.М. Топоров та інші дослідники здійснюють реконструкцію відповідних міфологічних образів на основі передусім їхніх імен, залучаючи для порівняння споріднених персонажів із міфологій інших груп індоєвропейських мов, а також типологічно подібних персонажів.

Імена казкових персонажів у своїй внутрішній формі й етимологічних відповідниках несуть не менше інформації, ніж імена язичницьких божеств.

Розглянемо два найменування – один онім і один апелятив – персонажів української народної чарівної казки.

Структурний розгляд функцій Баби-яги запропонував В.Я. Пропп ("Исторические формы волшебной сказки").

Типологічно Баба-яга як страхітлива істота, що репрезентує хтонічні сили, близька до давньогрецької Гекати (пор. її роль як богині-помічниці, подібну до ролі Баби-яги, в епосі про аргонавтів за "Аргонавтикою" Аполлонія Родоського). Подібні до Баби-яги образи страшних богинь наявні в міфології тюркських народів. Близькою до розглядуваного образу виступає хазяйка підземного світу карело-фінської міфології Лоухі (в перекладі "Калевали" Є.К. Тимченка – Льовхі). Бабу-ягу східнослов'янських казок неодноразово порівнювали з язичницькою богинею Мокошею.

Історичним прототипом Баби-яги вважають язичницьку жрицю поховального обряду, її будиночка – свайне поховання у вигляді хатинки, а "куряча ніжка" традиційно вважається помилковим переосмисленням стовбура, обпаленого ("обкуреного") для загострення. (Ю.Л. Мосенкіс убачає в поданому Ібн Фадланом описі похорону руса з жертвоприношенням його дружини опис прототипу Баби-яги та її страшної хатинки). Хатинку Баби-яги нагадують і стародавні будівлі північних, передусім фінно-угорських народів (фіннів, карелів, лапландців).

Мотивне дослідження функцій аналізованого персонажа з її клубочком-дорогоовказом зближує героїню з критською

Аріадною давньогрецької міфології, що дала Тесеві нитку для виходу з лабіринту. Типологічна подібність Кошцієвого царства і критського лабіринту безсумнівна.

Етимологічна інтерпретація найменування Баби-яги, а саме компоненту *яга*, дає максимальну інформацію про індоєвропейські паралелі розглядуваного персонажа. Давно було висловлене цілком слушне припущення про те, що *яга* означає "змія". У слов'янських мовах такий апелятив нині не вживається, але той самий корінь має назва *їжак*. Етимологічно *язі* відповідає *Ахі Буднх'я* ("змій глибин") давньоіндійської міфології, давньоіранський (авестійський) змій *Ажи Дахака* і споріднений із ним середньоперський *Заххак* (персонаж поеми Фірдоусі "Шах-наме", один із перших царів у міфологічній генеалогії), давньогрецька *Єхидна* як міфологічний персонаж і давньогрецькі назви змій як загальні назви. На відміну від іранського образу, слов'янська Баба-яга не виконує ролі цариці, а місце царя посідає Кошій Безсмертний. (Інтерпретація імені останнього у зв'язку з тюркським словом *кошці* "слуга, раб" не дає нічого для розуміння образу цього міфологічного царя; ім'я слід виводити від назви кістки).

Неоднозначною може бути інтерпретація постійного епітету Баби-яги – *кістяна нога*. Його можна пов'язувати з уявленнями про смерть і звичаями поховання (пор. образ Кошця або Костія Безсмертного), з образами одноногих героїв, уважати переосмисленням хвоста змій та ін.

Образ ступи Баби-яги, на думку Ю.Л. Мосенкіса, пов'язаний із образом сузір'я Змієносця, що має подібну до ступи форму, при тому, що образ Заххака в іранській міфології пов'язаний із тим самим сузір'ям.

Серед образів тварин центральне місце в українській казці посідає вовк. Це чарівний персонаж, який може перетворюватися сам і перетворювати інших. Образ вовка у зв'язку з магічними перетвореннями близький до образу вовкулаки (найдавніша й етимологічно прозора форма назви *волко-длак* означає "вовча шерсть"). Вовки виступали важливою міфологемою слов'ян-язичників у процесі вікової ініціації – посвячення у воїни (дослідження В.Г. Балушка). Геродот описує

на території Північного Причорномор'я – сучасної України – плем'я неврів (зазвичай ототожнюваних зі слов'янами), котрі, за повір'ями, в певну пору року вмili перетворюватися на вовків. Вірування в те, що людина-чарівник може за необхідності перетворюватися на вовка, віддзеркалене у "Слові о полку Ігоревім" в образах Бояна, Всеслава, Ігоря, Овлура. Образ вовка міг уплинути на образ билинного Вольха-Вольги. В південнослов'янському фольклорі фігурує образ Змія Вогненного Вовка.

Вовк осмислюється як чаклун не тільки у слов'янській, а й в інших індоєвропейських традиціях. У давньогрецькій міфології це дід Одиссея чаклун Автолик ("одинокий вовк"), Аполлон (чий епітет "лікієць", тобто "той, хто походить із країни Лікія на території сучасної Туреччини", іноді вважають переосмисленням близькозвучного епітета "вовчий") – пор. зв'язок із вовком іншого міфологічного персонажа, дотичного до поезії, – Бояна. Ім'я чарівника Локі, майстра перетворень зі скандинавської язичницької міфології, порівнювали з давньогрецькою назвою вовка і зближували з образом давньогрецького Автолика. Культ вовка був особливо поширеним у давньогерманському язичництві – вовків уявляли супутниками ("псами") бога верховного бога-чарівника Одіна, який виконував функції шамана. Вовк є центральною міфологічною фігурою в тюрксько-монгольських народів.

Таким чином, є всі підстави припускати не тільки праслов'янське, а й праіндоєвропейське походження образу вовка-чарівника з відповідним його найменуванням, спорідненим у багатьох групах індоєвропейських мов. Вовка можна розглядати в контексті ідеології шаманізму як тварину-помічника (звідси образ вовка-помічника у казці) й у контексті обрядів ініціації як форму міфологічного перетворення посвячуваних (звідси образ вовкулаки).

С.К. Росовецький вважає слушною думку Д.М. Балашова про те, що літературна художня проза не з'явилася з епосу: її витоками можна вважати казку, легенду, історичний або родовий переказ, тобто ті жанри, повз які пройшов у свій час Аристотель [4, с. 48–49]. Усі жанри неказкової прози мають

орієнтацію на достовірність, у той час як казкова проза саме й не вимагає, щоб повідомлене в її текстах уважали за правду – не тільки об'єктивно, а й суб'єктивно у сприйнятті всіх учасників усної оповіді, зміст текстів казкової прози є вигадкою [4, с. 51]. Сюжет тексту казкової прози ніколи не буває імпровізованим, оказіональним, створеним казкарем тільки-но, у процесі спілкування. За ним завжди стоїть тривала традиція його відтворення. Іншими словами, вся народна казкова проза має традиційні сюжети [4, с. 54].

Згідно з наявними на сучасному етапі розвитку казкознавства узагальненнями, особливості форми російської чарівної казки розташовують її в типологічному ряду казок світу ближче до східного типу, аніж до західноєвропейського [4, с. 90].

С.К. Росовецький звертає увагу на питання, яке поставив дослідник міфів і казок С. Томпсон: чи означають оповіді те, про що вони оповідають, чи навпаки мають приховане значення [4, с. 90]. До того ж, треба диференціювати поняття прихованості змісту для сучасних казкарів і сучасних дослідників (теоретично, казкарі можуть зберігати певну традиційну інформацію, не повідомляючи її записувачам) з одного боку, і можливою прихованістю змісту в час формування казкових сюжетів, хронологічна віддаленість яких від нашого часу поки що не підлягає точному визначенню. Не виключене існування двох типів казок – екзотеричних і езотеричних. Однак нині запропонувати чіткі критерії їх диференціації складно. Сучасні дослідники звертають увагу й на тезу Я. Грімма, висловлену ще в 1856 році. "Фрагменти вірування, датованого набагато давнішими часами, коли духовні знання були викладені фігурально, стають звичайними для всіх казок. Міфічний елемент нагадує дрібні друзки розбитого самоцвіту, що розсипався на землю, зарослу травою й квітами, і можуть бути виявлені тільки уважнішим оком. Значення їх здебільшого вже втрачено, однак воно ще відчувається і становить цінність для казки..." [4, с. 90].

Казкову фантастику поділяють на фантастику чудесного в чарівній казці і ослаблену фантастику, побутову недостовірність новелістичної казки [4, с. 101].

Винятково важливим слід вважати визнання казкових образів тварин як міфологічних за походженням. За словами С.К. Росовецького, вовк у казці, зберігаючи зовнішній вигляд цієї тварини, в ролі референта має однак його фольклорний, генетично міфічний образ: вовк розмовляє, виявляє риси певного людського характеру [4, с. 262]. Отже, казки про тварин можна вважати за різновид чарівних казок, а імена тварин у них писати з великої літери.

С.К. Росовецький пов'язує спільність фольклорних жанрів і сюжетів із поняттям індоєвропейської мовної єдності, до якої за казковими сюжетами близькі і грузини [4, с. 37].

Справді, грузинські чарівні казки мають знайомі слов'янам сюжети. Розглянемо деякі приклади.

Визволення царівни: змії (вешапї) за воду вимагає з'їсти царівну, герой перемагає змія, рятує царівну з підземелля, однак відмовляється одружитися з нею і залишає підземелля за допомогою грифа або орла (АТ 300) [3, с. 240].

Бій на мосту: тричі перемігши трьох братів-девів, герой підслуховує розмову їхньої матері та сестер або дружин про свою очікувану загибель, долає інтриги, рятує братів, переховується в кузні й за допомогою ковалів убиває ворогів (АТ 300 А) [3, с. 241].

Місцезнаходження душі дева: героєві в пошуках нареченої, викраденої девом, допомагають чарівні помічники; визволення відбувається після знаходження душі дева (АТ 302) [3, с. 242].

Два брати: чудесно народжені брати-близнюки, один із яких визволяє царівну й одружується з нею, однак відьма за допомогою тварин-помічників перетворює його на камінь або ковтає чи вбиває, другий віднімає у відьми засіб ворожіння й оживляє брата (АТ 303) [3, с. 303].

Серед інших казкових сюжетів: брат хоче одружитися з сестрою та тікає (АТ 313 E*); герой тікає від відьми або вовка,

кидаючи чудесні предмети (АТ 313 Н*); бичок або кінь допомагає героєві втекти від переслідування (АТ 314 А*) [3, с. 243-244].

Невірна дружина заволодіває чарівним предметом (кинджал, сорочка) чоловіка, за допомогою якого він перемагав ворогів, і передає коханцеві; убитого героя оживляє чарівниця й навчає його здібностей перетворюватися на коня, кішку, гусака, яблуко, він убиває противників і одружується зі своєю помічницею (АТ 318) [3, с. 244].

Чарівник та його учні: батько віддає сина чарівникові, який має навчити його мистецтва перетворення на тварин; батько отримує сина назад після того, як тричі впізнає його серед схожих юнаків, перетворених на тварин; чарівник намагається купити свого учня, що перетворився на тварину, однак той шляхом перетворень вирятовується й убиває чарівника (АТ 325) [3, с. 245].

Нікудишко (рос. заморышек) у дева: брати потрапляють до дева або відьми, наймолодший уночі міняє одяг або ліжко і дев убиває своїх дочок, брати вирятовуються втечею [3, с. 245].

Відьма і хлопчик: відьма викрадає хлопчика й доручає своїй дочці або невістці зварити його, однак хлопчикові вдається зварити дочку; хлопчик переховується на горищі, відьма просить навчити її, як піднятися нагору, він обманом убиває її (АТ 327 С) [3, с. 245].

Випробування переховуванням: царівна хоче вийти заміж тільки за того, хто зуміє від неї заховатися; герой за допомогою тварин ховається, однак царівна двічі знаходить його за допомогою чарівного дзеркала; втретє тварини розміщують героя під ложем царівни, і герой отримує її руку (АТ 329) [3, с. 246].

Чоловік шукає зниклу дружину: герой упіймав качку, голуба або жабку, що перетворилася на чарівну жінку, яка після порушення заборони дістає свої пера і відлітає, а чоловік після тривалих пошуків віднаходить її (АТ 400) [3, с. 246].

Жабка-наречена: троє царевичів у пошуках наречених подаються за напрямками пущених стріл, стріла молодшого вказує на жабку, що стає його дружиною, а, скинувши з себе

жаб'ячу шкіру, перетворюється на красуню; чоловік спалює її шкірку (АТ 402) [3, с. 246].

Царевич одружується з чудесною дівчиною, сміх якої породжує фіалки і троянди, а плач перла. Мачуха або чужа жінка осліплює дівчину, знімає з неї намисто, де перебуває її життя, і підміняє її своєю дочкою або собою. Царевич знаходить дівчину в труні на горі, в них народжується син, що знімає намисто в суперниці матері й оживлює її ним, винуватицю карають (АТ 412) [3, с. 247].

Молодша дочка просить батька принести в подарунок рідкісну квітку, батько обіцяє змієві руку дочки за квітку (АТ 425 С) [3, с. 248].

Пасербицю взимку посилають у ліс по ягоди, 12 місяців на чолі з січнем або лісовик випробовують дівчину і виконують її бажання; мачуха везе рідну дочку, однак замість винагороди вона гине [3, с. 251].

Три брати-деви або лісовики б'ються через шапку-невидимку, килим-літак, скатерку-самобранку, герой заволодіває ними й за їхньою допомогою виконує складні завдання (АТ 518) [3 с. 254].

Молодший брат, дурень, на знак вдячності за чергування на могилі батька отримує чарівного коня і одружується з царівною, доскочивши до неї у вежу й узявши колечко або поцілувавши (АТ 530) [3, с. 254].

Кінь допомагає героєві добути цареві чудесного птаха, красуню, купається в киплячому молоці, цар пробує те саме і гине, а герой отримує руку царівни і царство (АТ 531) [3, с. 255].

Наймолодший із трьох царевичів за допомогою вовка здобуває цареві чудесного птаха, коня та красуню, брати вбивають його, а вовк вирятовує (АТ 550) [3, с. 256].

Людину нагороджують скатеркою-самобранкою, млином та ослом, з якого сиплеться золото, цар або сусід підміняє чарівні предмети і тварину, та чарівна палиця героя змушує повернути подарунки їх власникові (АТ 563) [3, с. 258].

Чарівний співець своїм співом зачаровує змія, той дає яблуко безсмертя, яке герой приносить цареві й одружується з царівною [3, с. 259].

Хлопчик-з-мізинчик після пригод повертається додому (АТ 700) [3, с. 260].

Царевич підслуховує розмову трьох дівчат-сестер і одружується з молодшою, яка пообіцяла народити золотокудрих дітей; дітей, народжених за відсутності царевича, тітки кидають у воду й підмінюють щенятами, царевич наказує покарати дружину; дітей виховує мельник, згодом усе з'ясовується (АТ 707) [3, с. 260-261].

Чарівне курча сіє просо, царські коні витоптують, він убиває їх; цар засмажує і їсть його, та той вилітає; його посадили до стаїні, він запускає вовка, який нищить коней, море випиває, пекарню охолоджує, царське багатство зі скарбниці віддає біднякам (АТ 715 А) [3, с. 261].

Висновки. На наш погляд, розглянуті сюжети свідчать про невідповідність меж мовних родин і меж поширення сюжетів казок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бараг Л.Г. Сказочная фантастика и народне верования / Л.Г. Бараг // Советская этнография. – 1966. - № 5. – С. 15-27.
2. Ведерникова Н.М. Мотив и сюжет в волшебной сказке / Н.М. Ведерникова // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – М., 1970. - № 2/56.
3. Курдованидзе Т.Д. Сюжеты и мотивы грузинских волшебных сказок (Систематический указатель по Аарне-Томпсону) / Т.Д. Курдованидзе // Литературные взаимосвязи. – Тбилиси : Мецниереба, 1976. – Вып. VI. – С. 240-263.
4. Росовецкий С.К. Русский фольклор / Станислав Казимирович Росовецкий. – К. : Издательско-полиграфический центр "Киевский университет", 2013. – 335 с.
5. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки / Н. Рошияну. – М., 1974.
6. Смирнов И.П. От сказки к роману / И.П. Смирнов // Труды отдела древнерусской литературы. – 1972. – Т. 27. – С. 284-320.
7. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова / А.Т. Хроленко // Русский фольклор. – Т. 19. – С. 148-156.
8. Шевченко Л.І. Інтелектуалізація української літературної мови : лінгвістична та теоретико-епістемологічна аспектологія : Автореф. дис... д-ра філол. Наук : 10.02.01; 10.02.15 / Л.І. Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 32 с.

REFERENCES

1. Barah L.H. Skazochnaia fantastika y narodne verovaniia / L.H. Barah // Sovetskaia etnografiia. – 1966. – N.5. – S. 15-27.
2. Vedernykova N.M. Motiv i siuzhet v volshebnoi skazke / N.M. Vedernikova // Nauchnyie doklady vysshei shkoly: Filolohicheskiye nauki. – M., 1970. – № 2/56.
3. Kurdovanydze T.D. Siuzhety y moivy hruzinskikh volshebnykh skazok (Systematicheskii ukazatel po Aarne-Tompsonu) / T.D. Kurdovanidze // Lyteraturnye vzaymosviazy. – Tbylisy : Metsniyereba, 1976. – Vyp. VI. – S. 240-263.
4. Rosovetskyi S.K. Russkyi folklor / Stanyslav Kazymyrovych Rosovetskyi. – K. : Yzdatel'sko-polyhrafycheskyi tsentr "Kyevskiy universitet", 2013. – 335 s.
5. Roshyanu N. Traditsyonnye formuly skazki / N. Roshyanu. – M., 1974.
6. Smyrnov Y.P. Ot skazki k romanu / Y.P. Smirnov // Trudy otdela drevnerusskoi literatury. – 1972. – T. 27. – S. 284-320.
7. Khrolenko A.T. Semanticheskaiia struktura folklornoho slova / A.T. Khrolenko // Russkii folklor. – T. 19. – S. 148-156.
8. Shevchenko L.I. Intelektualizatsiia ukrainskoi literaturnoi movy : linhvistychna ta teoretyko-epistemolohichna aspektolohiia : Avtoref. dys... d-ra filol. Nauk : 10.02.01; 10.02.15 / L.I. Shevchenko ; Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka. – K., 2002. – 32 s.